

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΚΑΤΑ ΠΛΩΤΙΝΟ

ΠΕΤΡΟΥ ΦΑΡΑΝΤΑΚΗ

Εάν ως η μεγαλύτερη συνεισφορά της μεταριστοτελικής σκέψεως στη φιλοσοφία, μπορεί θα χαρακτηριστεί η έμφαση πού αυτή έδωσε στη θεώρηση της ανθρώπινης ψυχής, τότε πρωτεύοντα ρόλο στην προσπάθεια αυτή διεδραμάτισε ο Νεοπλατωνισμός και οι διάφορες σχολές του. Οι διανοητές που εκινούντο στο χώρο αυτό, παράλληλα με τις όποιες πλατωνικές αντιλήψεις τους, πρόβαλλαν τη σχέση της ψυχής του ανθρώπου με το θείο χωρίς ν' αγνοούν τά μείζοντα ή ελάσσονα κοινωνικά προβλήματα που περιβάλλουν το άτομο. Η συναίσθηση βέβαια της αποστάσεως που παρεμβάλλεται μεταξύ του ανθρώπου και του απολύτου δημιούργησε την ιδέα των μέσων όντων που αυτά είναι ο Λόγος στον Φίλωνα και τον τρίπτυχο Εν-Νους-Ψυχή, στον Πλωτίνο.

Χρέος της ψυχής, κατά τον Πλωτίνο, είναι να επανασυνδεθεί με την πηγή της, το ένα το οποίο θ' ανακαλύψει μέσω του νου. Ανερχόμενη η ψυχή στο νου, νοούται¹ και φθάνει στον ύψιστο βαθμό ευδαιμονίας και πνευματικής αυτάρκειας². Η κάθοδος από το ένα και η επιστροφή προς αυτό, αποτελούν τα χαρακτηριστικά της κινήσεώς³ της.

Η παραπάνω διττή κίνηση της ψυχής⁴, φανερώνει, συν τοις άλλοις, και τη στάση του νεοπλατωνικού φιλοσόφου απέναντι στο πρόβλημα της ελευθερίας της βουλήσεως⁵, το οποίο απ' ότι φαίνεται δεν παρέκαμψε. Σε άλλο εξάλλου χωρίο του ο Πλωτίνος συνδέει την πράξη με την ίδια την ελευθερία. Η ψυχή παραλληλιζόμενη με τις κινήσεις του υποκριτή μέσα στο δράμα, έχει ένα σχετικά ελεύθερο χώρο μέσα στον οποίο κινείται, αλλά οι δραστηριότητές της είναι καθορισμένες: «... ψυχή μὲν ὑποκρίνεται ἅ δὲ ὑποκρίνεται λαβοῦσα παρά τοῦ ποιητοῦ, ὥσπερ οἱ τῆδε ὑποκριταὶ τά προσωπεῖα, τὴν ἐσθήτα, τοὺς κροκωτοὺς καὶ τὰ ράκη, οὕτω καὶ ψυχή αὐτὴ τὰς τύχας οὐ λαβοῦσα εἰκῆ. Κατὰ λόγον δὲ καὶ αὐταὶ καὶ ἑναρμονισμένη ταύτας σύμφωνος γίνεται καὶ συνέταξεν ἑαυτὴν τῷ δράματι καὶ τῷ λόγῳ παντί· εἶτα οἷον φθέγγεται τὰς πράξεις καὶ τὰ ἄλλα, ὅσα ἂν ψυχή κατὰ τρόπο τοῦ ἑαυτῆς ποιήσειεν, ὥσπερ τίνα ᾠδὴν»⁶. Ωστόσο ψυχή καὶ σῶμα συνυπάρχουν παρά τίς ὅποιες διαφορετικές λειτουργικότητές τους⁷.

Τόσο ὁμως η ελευθερία ὅσο καὶ ἡ ἀναγκαιότητα διαπλέκονται ως προς την κάθοδο⁸ της ψυχής. «Οὐ τοίνυν διαφωνεῖ ἀλλήλοις ἢ γε εἰς γένεσιν σποράν ἢ τε εἰς κάθαρσιν κάθοδος τοῦ παντός, ἢ τε δίκη το τι σπήλαιον ἢ τε ἀνάγκη τό τε ἀκούσιον, ἐπεὶπερ ἔχει τό ἐκούσιον ἢ ἀνάγκη, καὶ τό ἐν κακῷ τῷ σώματι εἶναι· οὐδ' ἢ Ἐμπεδοκλέους φυγὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ πλάνη οὐδ' ἢ ἁμαρτία, ἐφ' ἢ ἢ δίκη, οὐδ' ἢ Ἡρακλείτου ἀνάπαυλα ἐν τῇ φυγῇ, οὐδ' ὅλως τό ἐκούσιον τῆς καθόδου καὶ τό ἀκούσιον αὐ. Πᾶν μὲν γάρ ἰόν ἐπὶ τό χειρόν ἀκούσιον, φορᾶ γέ μὴν οἰκεία· ἰόν πάσχον τά χεῖρω ἔχειν λέγεται τὴν ἐφ' οἷς ἔπραξε δίκην»⁹.

Η ψυχή για τον Πλωτίνο είναι κάτι ενδιάμεσο μεταξύ αισθητού και νοητού, και για το λόγο αυτό προσανατολίζεται στις δύο αυτές κατευθύνσεις¹⁰. Η ψυχή βέβαια,

κινείται ανάμεσα σε σαρκικούς πόθους, στα πλαίσια του λόγου και το επίπεδο των γνωμών, χωρίς να ωθείται από καμία άλλη δύναμη εκτός από τη δική της ενέργεια. «Καί γάρ ὅταν λέγωμεν κινεῖσθαι αὐτήν ἐν ἐπιθυμίαις, ἐν λογισμοῖς, ἐν δόξαις, οὐ σαλευομένην αὐτήν λέγομεν ταῦτα ποιεῖν, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς γίνεσθαι τὰς κινήσεις»¹¹...

Ασφαλώς το φιλόσοφο απασχόλησε και το ερώτημα τι βρίσκεται παραπέρα από την κίνηση της ψυχής. Ερώτημα στο οποίο δεν απαντά με ευθύτητα αλλά φέρνει ως κίνητρο τον λογισμό «τοῦ συμφέροντος μετ' ὀρέξεως»¹². Ἐχοντας υπόψη την άποψη του Αριστοτέλη «τό δὴ λέγειν ὀργίζεσθαι τὴν ψυχὴν ὅμοιον κἄν εἴ τις λέγοι τὴν ψυχὴν ὑφαίνειν ἢ οἰκοδομεῖν»¹³, ὅτι δηλαδή εἰάν πούμε ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ὀργισμένη εἶναι παρόμοιο με το να λέμε ὅτι εἶναι σε θέση να κτίζει ἢ να υφαίνει, ὁ Πλωτίνος θα μας πληροφορήσει ὅτι ἀντίστοιχα ψυχικά ενεργήματα μποροῦν ἐπίσης νά υποτεθοῦν λέγοντας ὅτι ἡ ψυχὴ κοκκινίζει ἢ ωχριά. «Κινδυνεύομεν γάρ περί ψυχὴν ταῦτα λέγοντες ὅμοιον τι ὑπολαμβάνειν ὡς εἰ τὴν ψυχὴν λέγομεν ἐρυθριᾶν ἢ αὐτὴν ἐν ὠχριάσει γίνεσθαι...»¹⁴. Εἶναι φανερό ὅτι τό χωρίο αὐτό ἐπιθυμεί να τονίσει ὅτι οἱ μεταβολές που συμβαίνουν στην ψυχὴ ἔχουν προηγηθεῖ στό σῶμα ἀλλά και ὅτι τα πάθη και οἱ συγκινήσεις εἶναι, σ' ἓνα βαθμό, ἀναπόφευκτες μεταβολές για το ὄν.

Θάταν παράλειψη ἐκ μέρους τοῦ Πλωτίνου εἰάν δεν ἀναφερόταν και στις εἰκόνες, ὅπως αὐτές συνδέονται με τὴν ψυχὴ. Ἀντιδιαστέλλει μάλιστα τις εἰκόνες που γεννιοῦνται στις περιοχές τῆς ψυχῆς και ἀφοροῦν το σῶμα κυρίως ἀπό τις ἄλλες υψηλότερες εἰκόνες που σχετίζονται με το δοξαστικό. Οἱ πρώτες ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχική φαντασία «πρώτη φαντασία»¹⁵, ἐνῶ οἱ δεύτερες το εἶδος μίας ἀμυδρῆς δόξας τῆς «ἀνεπικρίτου φαντασίας»¹⁶. Παραπέρα ὁ φιλόσοφος παρατηρεῖ ὅτι ἡ φαντασία εἶναι «πληγὴ ἀλόγου ἔξωθεν»¹⁷, χωρίς ὅμως να σχολιάζει τὴ φύση τῆς πληγῆς. Ἡ λέξη «ἔξωθεν» μας ἐπιτρέπει, ἐνδεχομένως, νά υποθέσουμε ὅτι πρόκειται για εἰκόνες που προέρχονται ἀπό τις δραστηριότητες τῶν αἰσθήσεων. Ὁ φιλόσοφος καίτοι εἶναι ὀπαδός τῆς οὐσιαστικῆς ἐνότητος τοῦ κόσμου θίγει το πρόβλημα τῆς υπάρξεως ἢ μη υπάρξεως τῆς εἰμαρμένης, ἐφόσον οἱ ἀτομικές ψυχές διαδραματίζουν τὸν ἴδιο ρόλο που ἔχει ἀναλάβει ἡ κοσμική ψυχὴ ὅσον ἀφορὰ τὴ διακυβέρνηση¹⁸ τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου. Ἡ εἰμαρμένη λοιπὸν ἀποτελεῖ τμήμα ἐνός συνολικοῦ σχεδίου, ἐνῶ ὁ Πλωτίνος ἀναπτύσσει με ἰδιαίτερη προτίμηση τὴ θεωρία¹⁹ κατὰ τὴν ὁποία ὁ κόσμος παριστάται ὡς θέατρο και ἡ θεία πρόνοια καθορίζει τὸ ρόλο καθενός.

Κάτω ἀπό τό πρίσμα αὐτό ἀναγκαῖα θεωροῦνται ὅσα κρίνονται ἀπό δικὴ μας θέληση²⁰ ἀλλά και ἀπό τις συγκυρίες τῶν περιστάσεων. Ἀναρωτώμενος ὁ Πλωτίνος «Τοῦτο τοίνυν τό διανοητικόν τῆς ψυχῆς ἄρα ἐπιστρέφει ἐφ' ἑαυτὸ καὶ αὐτό;»²¹ κατὰ πόσο δηλαδή ἡ διάνοια τῆς ψυχῆς ἐπιστρέφει στον εαυτὸ τῆς και ὑπάρχει για τὸν εαυτὸ τῆς, ἀπαντᾷ ὅτι τούτο δε συμβαίνει ἀλλ' ἀντιθέτως λαμβάνει τὴ σύνεση ἀπό το νοῦ και τους τύπους ἀπό τὴν αἴσθηση για να ἐπεξεργαστεῖ²². Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι το «διανοητικό» σ' ἓνα βαθμό ἀσκει τὸν ἴδιο λειτουργικό ρόλο με το «νοητικό» τηρουμένων φυσικά τῶν ἀναλογιών²³.

Στὴν ἐυρύτερη θεωρία τοῦ ὅμως περί νοῦ, ὁ Πλωτίνος ταυτίζει τὸν πρακτικό με τὸν καθαρὸ λόγο. «Ὁ δὲ θεωρητικὸς νοῦς καὶ πρῶτος οὕτω τό ἐφ' αὐτῷ, ὅτι τό ἔργον αὐτοῦ μηδαμῶς ἐπ' ἄλλῳ ἀλλά πᾶς ἐπέστραπται πρὸς αὐτόν καὶ τό ἔργον

αὐτοῦ αὐτός καί ἐν τῷ ἀγαθῷ κείμενος ἀνευδεής καί πλήρης ὑπάρχων καί οἶον κατά βούλησιν ζῶν· ἡ δέ βούλησις ἢ νόησις, βούλησις δ' ἐλέχθη, ὅτι κατά νοῦν· καί ἡ γάρ (ἢ) λεγομένη βούλησις τό κατά νοῦν μιμεῖται. Ἡ γάρ βούλησις θέλει τό ἀγαθόν· τό δέ νοεῖν ἀληθῶς ἐστίν ἐν τῷ ἀγαθῷ. Ἔχει οὖν ἐκεῖνος, ὅπερ ἡ βούλησις θέλει καί οὐ τυχούσα ἄν ταύτη, νόησις γίνεται»²⁴.

Ενώ κατά τον Πλάτωνα το σώμα είναι εργαλείο της ψυχής αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο πρόσκομμα ως προς την ανεύρεση του εαυτού της και στον Αριστοτέλη²⁵ ο αληθής άνθρωπος είναι το σύνθετο ψυχής και σώματος, ο Πλωτίνος διερωτάται «Ἄλλ' ἢ ψυχῆ; Οὐδέ γάρ ἡ προαίρεσις οὐδ' ὁ λόγος ὑπό μουσικῆς θέλγεται, ἀλλ' ἄλογος ἢ ψυχῆ, καί οὐ θαυμάζεται ἡ γοητεία ἢ τοιαύτη»²⁶. Ο P.V. Pistorius, ωστόσο, προσπάθησε να καταδείξει ότι εάν πράγματι η ψυχή μεταβάλλεται σύμφωνα με το αντικείμενο της αναμνήσεώς της, αυτό μπορεί ν' αποδοθεί στο ότι η ανάμνηση είναι εκείνη πού την απομακρύνει από το νοητό κόσμο. Σε περίπτωση κατά την οποία η ψυχή διατηρεῖ ακόμα τη μνήμη της, αυτό οφείλεται στο ότι βρίσκεται στα όρια του χρόνου²⁷. Γεγονός πάντως είναι ότι η ψυχή στρέφεται τόσο προς το νοητικό κόσμο όσο και προς τον υλικό, στο μέτρο που αυτός αντιπροσωπεύεται από το σώμα²⁸. Νους και ψυχή ανάγονται με την σειρά τους στο ένα που μένοντας στον εαυτό του και όντας τέλειο δεν έχει συγκεκριμένο αντικείμενο προς το οποίο πρέπει να στραφεί²⁹.

Η απορροή αυτή, Εν, νους, ψυχή δεν εμποδίζει τον Πλωτίνου να αγνοήσει τη φυσική πραγματικότητα, την οποία μάλιστα μπορεί να μιμηθεί η τέχνη. «Εἰ δέ τις τὰς τέχνας ἀτιμάζει ὅτι μιμούμεναι τήν φύσιν ποιοῦσι, πρῶτον μὲν φατέον καί τὰς τέχνας μιμεῖσθαι, ἄλλα· ἔπειτα δεῖ εἰδέναι ὡς οὐχ ἀπλῶς τό ὁρώμενον μιμοῦνται, ἀλλ' ἀνατρέχουσιν ἐπὶ τοὺς λόγους, ἐξ ὧν ἡ φύσις· εἶτα καί ὅτι πολλά παρ' αὐτῶν ποιοῦσι· καί προστιθέασι γάρ ὅτῳ τι ἐλλείπει, ὡς ἔχουσα τό κάλλος· ἐπεὶ καί ὁ Φειδίας τόν Δία πρός οὐδέν αἰσθητόν ποιήσας, ἀλλά λαβόν οἶον ἄν γένοιτο, εἰ ἡμῖν ὁ Ζεὺς δι' ὀμμάτων ἐθέλει φανῆνται»³⁰. Ολόκληρο πάντως το μεταφυσικό σύστημα του Πλωτίνου, χάνει ἀρκετό κύρος εάν δε δεχθούμε την ενότητα³¹ του κόσμου, την αιωνιότητα και τη μοναδικότητά του.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι: Η ψυχή, στη φιλοσοφία του Πλωτίνου, δεν είναι απλώς ο νοητός κόσμος αλλά αποτελεί τό ενδιαμέσο μεταξύ νοητού και αισθητού κόσμου αντίστοιχα. Αγγίζει τον πρώτο επειδή προέρχεται και επιστρέφει σ' αυτόν, θεωρεῖ παράλληλα τον δεύτερο, δίνοντάς του οργάνωση και τάξη. Ο σύνδεσμος της ψυχής με το σώμα αποτελεί μια ολοκληρωμένη ένωση χωρίς όμως αντίστοιχη αλλοίωση της φύσεώς τους. Η αρχή της αιτιότητας παρουσιάζεται να έχει τις ρίζες της μέσα στο δυσπρόσιτο βάθος της ανθρώπινης ψυχής και υπάρξεως. Εδράζεται δηλαδή στην ίδια τη συνείδηση του όντος και είναι κάτι που υφίσταται πριν ἢ πέρα ἢ πάνω από κάθε ανθρώπινη εμπειρία.

Πλωτίνος, χωρίς ν' αρνείται τον οντολογικό και αξιολογικό χαρακτήρα της ελευθερίας, εκθέτει πως η πράξη του ανθρώπου ανακύπτει ως πράξη ελευθέρου όντος που ενώ αυτή έχει μεταφυσική προέλευση δεν παύει να είναι εγκόσμια. Αν γίνει αποδεκτό πως η πραγματικότητα είναι μια και οι νοητικοί της αντικατοπτρισμοί πολλοί ἢ ὅτι βλέπουμε την πραγματικότητα υπό το πρίσμα εννοιών, διακρίσεων και προτύπων αναφοράς, τότε η θεωρία του Πλωτίνου περί ψυχής είναι θεμι-

τό να θεωρηθεί ως σαφής αντίδραση σε κάθε σύστημα που στηρίζεται στον ορθολογισμό. Σε τελευταία ανάλυση οι πεποιθήσεις του αποσκοπούσαν να συμφιλιώσουν την πραγματικότητα με τη φαινομενικότητα, το υποκειμενικό με το αντικειμενικό, τον κόσμο του πνεύματος με τον κόσμο της ύλης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πλωτίνου, *Εννεάδες* VI, 7, 35, 4-6 «... νοῦς γενομένης αὐτῆ θεωρεῖ, οἷον νοωθείσα καὶ τῷ νοητῷ γενομένη ἀλλὰ γενομένη μὲν ἐν αὐτῷ καὶ περὶ αὐτὸν ἔχουσα τό νοητὸν νοεῖ».
2. Πλωτίνου, *ἐνθ. αν.*, V, 1, 4, 16-17.
3. Δεν πρέπει εξάλλου να λησμονούμε ότι ο ίδιος ο Πλωτίνος ενώθηκε με το Ένα, τέσσερις φορές. Βλ. ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ, *Vita Plotini*, 23. Την επίδραση που ήσκησε ο Πλωτίνος στο Χριστιανισμό και ιδιαίτερα στο θέμα της ενώσεως του ανθρώπου με το θείο μπορούμε να την κατανοήσουμε μελετώντας ένα ανάλογο χωρίο του Αποστόλου Παύλου. «Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ, πρό ἐτῶν δεκατεσσάρων, εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα, εἴτε ἐκτός τοῦ σώματος οὐκ οἶδα· ὁ Θεός οἶδεν· ἄρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ καὶ οἶδα τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον, εἴτε ἐν σώματι εἴτε ἐκτός τοῦ σώματος οὐκ οἶδα, ὁ Θεός οἶδεν, ὅτι ἤρπαγεν εἰς τὸν παράδεισον καὶ ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλήσαι» *Πρὸς Κορινθίους Β'*, 12, 4-5.
5. Πβ. και «Τό δέ κείται ἄνθρωπος ἐν μέσῳ θεῶν καὶ θηρίων καὶ ῥέπει ἐπ' ἄμφω καὶ ὁμοῦται οἱ μὲν τῷ ἐτέρῳ, οἱ δέ τῷ ἐτέρῳ, οἱ δέ μεταξύ εἰσίν, οἱ πολλοί» *Ενν.* III, 2, 8, 9-11. Οι Tseller-Nestle σχολιάζοντας το θέμα της ελευθερίας της βουλήσεως στον Πλωτίνου παρατηρούν ότι «Υπερασπίζεται εντονότατα την ελευθερία της βούλησης εναντίον στη στωϊκή και κάθε άλλη μοιρολατρεία, δεν μπαίνει όμως πολύ βαθιά στο ζήτημα κι επαναλαμβάνει κι' αυτός τον ισχυρισμό πως το κακό είναι ακούσιο. Η πρόνοια κι' η ελευθερία συμβιβάζονται με την παρατήρηση: η αρετή είναι ελεύθερη, οι πράξεις της όμως είναι συνυφασμένες με την αλληλουχία του κόσμου» Tseller-Nestle, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μτφ. Χ. Θεοδωρίδη, Αθήνα, 1942, σ. 383.
6. *Εννεάδες*, III, 2, 17, 33-41.
7. *Ενθ. αν.*, IV, 8, 1, 1-11. «πολλάκις ἐγειρόμενος εἰς ἑμαυτὸν ἐκ τοῦ σώματος καὶ γινόμενος τῶν μὲν ἄλλων ἔξω, ἑμαυτοῦ δέ εἰσω, θαυμαστὸν ἤλικον ὄρων κάλλος, καὶ τῆς κρείττονος μοίρας πιστεύσας τότε μάλιστα εἶναι, ζωὴν τε τὴν ἀρίστην ἐνεργήσας καὶ τῷ θεῷ εἰς ταῦτόν γεγενημένος καὶ ἐν αὐτῷ ἰδρυθεὶς εἰς ἐνέργειάν ἐλθὼν ἐκείνην ὑπὲρ πᾶν τό ἄλλο νοητὸν ἑμαυτὸν ἰδρύσας μετὰ ταύτην τὴν ἐν τῷ θεῷ στάσιν εἰς λογισμόν εἰς νοῦ καταβάς ἀπορῶ, πῶς ποτε καὶ νῦν καταβαίνω, καὶ ὅπως ποτέ μοι ἔνδον ἢ ψυχὴ γεγέννηται τοῦ σώματος τοῦτο οὔσα, οἷον ἐφάνη καθ' ἑαυτήν, καίπερ οὔσαν ἐν σώματι».
8. Παράλληλα παρατηρούμε με ποιό τρόπο ο Χριστιανισμός δανείστηκε την έννοια της «καθόδου» του πνεύματος. Έτσι η λέξη πνεύμα που έχει την κειμενική της προέλευση στο βιβλίο της Γενέσεως της Παλαιάς Διαθήκης θεωρείται ως μετάδοση (= κάθοδος) της θεϊκής ζωής. Βλ. *Γένεση* II.7 «... καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τό πρόσωπον αὐτοῦ πνοήν ζωῆς» και *Πράξεις Αποστόλων*, χ. 44. «Ἐτι λαλοῦντος τοῦ Πέτρου τά ῥήματα ταῦτα ἐπέπεσε τό Πνεῦμα τό Ἅγιον ἐπί πάντας τοὺς ἀκούοντας τὸν λόγον».
9. *Εννεάδες*, IV, 8, 5, 1-10. Πβ. και τη σύγκρουσή μας με παράγοντες που βρίσκονται, λίγο έως πολύ, έξω από τον απόλυτο έλεγχο μας σε κείμενο του Αποστόλου Παύλου και συγκεκριμένα στην *Προς Εφεσίους* επιστολή του, VI, 12-13. «Ἵτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλη πρὸς αἷμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχάς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικά τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις».
10. *Εννεάδες*, IV, 8, 8, 11-13 «Πᾶσα γάρ ψυχὴ ἔχει τί καὶ τοῦ κάτω πρὸς σῶμα καὶ τοῦ ἄνω πρὸς νοῦν». Ο Th. Mann μιλώντας για τις κρίσεις επιληψίας που είχε ο Dostojevsky κατά τη παιδική του ηλικία, προσπαθεῖ νά επισημάνει τη σπουδαιότητα αλληλοεπιδράσεως της ψυχῆς και του σώματος γράφοντας: «Ωρισμένα επιτεύγματα της ψυχῆς και της διάνοιας είναι αδύνατα χωρίς σωματική ασθένεια... Οι σωματικά μη αρτιμελῆς είναι τα σταυρωμένα θύματα που θυσιάζονται για την πρόοδο της ανθρωπότητας, για τη διεύρυνση του

- αισθήματος και της γνώσεως. Βλ. *The Short Novels of Dostojevsky*, New York, 1945, σ. 15.
11. *Εννεάδες*, III, 6, 3, 22-24. Παρόμοια κινητικότητα της ψυχής, σε διαφορετικά όμως επίπεδα εκφράζεται και από τον Πλήθωνα. Βλ. L. Bargeliotis, *Man as Methorion according to Pletho*, *Διοτίμα*, 7, 1979, s. 16 "Pletho distinguishes in the soul essence potentiality and actuality, because of its movement from one thought to another, as it passes from potentiality to actuality and from one kind of actuality to another. The soul exists potentially when it is unconscious or ignorant. It is partially actual when it has uncomplete knowledge; in passing from one realm of actuality to another it changes and never becomes completely actual until it grasps the whole of reality. Thus, for Pletho, the soul, is mobile; within the contemplative process it moves continuously".
 12. *Ένθ. αν.*, VI, 8,2, 3.
 13. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Περί Ψυχής*, 4086 11-13.
 14. *Εννεάδες*, III, 6, 3,7-9
 15. *Αυτόθι*, 6, 4, 19.
 16. *Αυτόθι*, 6, 4, 21.
 17. *Εννεάδες*, I, 8, 15, 18. Η φαντασία αποτελεί, συν τοις άλλις, την λειτουργία εκείνη της ψυχής που κάνει κρίσεις περί καλού καί κακού, χωρίς την παρέμβαση της διάνοιας. Πβ. «... ή επ' αὐτῷ δύναμις τεταγμένη, ἥς οὐδέν κυριώτερον εἰς κρίσιν τῶν ἑαυτῆς, ὅταν καί ἡ ἄλλη συνεπικρίνη ψυχῆ, τάχα δέ καί αὕτη λέγη συναρμόττουσα τῷ παρ' αὐτῆ εἶδει κάκεινῳ πρός τήν κρίσιν χρωμένη ὡσπερ κανόνι τῷ εὐθέως» *Ενν.*, I, 6, 3, 1-5. Ο Ε. Μουτσόπουλος σχολιάζοντας τη φύση της εικόνας σε σχέση με τη φαντασία στον Πλωτίνο παρατηρεί ότι οι διάφορες λειτουργίες της ψυχής, θεωρούμενες από την άποψη της εικόνας δεν φαίνονται ως μηχανισμοί που απαρτίζονται από χωριστά τμήματα. Έτσι η δραστηριότητα της ψυχής παρουσιάζεται σαν ένα οργανικό σύνολο του οποίου οι επιμέρους λειτουργίες είναι τόσο στενά δεμένες ώστε να συγχέονται μεταξύ τους... Με την προσωρινή επίσης υποταγή της φαντασίας στο λόγο η εικόνα —ως μορφή που δραστηριοποιεί τη φαντασία— φαίνεται να επιβάλλεται στον δυναμισμό της υπάρξεως γενικότερα, από τον οποίο μάλιστα προέρχεται. Βλ. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Μία δυναμική δομοκρατία: Η περί φανταστικού θεωρία του Πλωτίνου*, *Φιλοσοφικοί προβληματισμοί*, τ. 2, Αθήνα, 1978, σ. 179.
 18. Ε. Bréhier, *Παγκόσμιος Ιστορία της Φιλοσοφίας*, τ. 1, μετάφραση Π. Ιωαννίδη, Αθήνα, 1970, σ. 335. Π. *Εννεάδες*, III, 1, 7, 8-12. «Ἔει μὲν οὖν τὴν πάντως πάντων ἀνάγκην, καὶ πάντων εἰλημμένων τῶν αἰτίων οὐκ ἔστιν ἕκαστον μὴ οὐ γίνεσθαι· οὐδὲν γὰρ ἔτι τό κωλύσον ἢ ἄλλως γενέσθαι ποιῆσον, εἰ πάντα εἰληπται ἐν τῇ εἰμαρμένῃ».
 19. Ε. Bréhier, *αυτόθι*, σ. 336.
 20. Βλ. *Εννεάδες*, III, 1, 9, 1-2. «Ἄναγκαῖα μὲν οὖν ταῦτα, ὅσα προαιρέσει καὶ τύχας κραθέντα γίνεται» Πβ. και ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Z2 1139α31 «πράξεως μὲν οὖν ἀρχὴ προαίρεσις». Αξιοσημείωτο είναι το ότι για τον Αριστοτέλη η προαίρεση στα *Ἠθικά Ευδήμεια* και τα *Ἠθικά Νικομάχεια* έχει δύο σημασίες. Η πρώτη της ηθικής προθέσεως για την επιτέλεση κάποιου σκοπού (*Ἠθικ. Νικ.* © 13, 1163α 22-23) και η δεύτερη της αρετής που βρίσκει τα μέσα για επιτέλεση κάποιας πράξεως. Πβ. Δ. ΚΟΥΤΡΑ, *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*, Αθήναι, 1973, σ. 25. Επιπλέον ο Πλωτίνος κάνει διάκριση, μεταξύ ανάγκης και πειθούς «... καὶ γὰρ ἡ μὲν ἀνάγκη ἐν νῶ, ἡ δὲ πειθῶ ἐν ψυχῇ» *Εννεάδες*, V, 3, 6, 9-10.
 21. *Εννεάδες*, V, 3, 2, 23,-24.
 22. *Αυτόθι*, 3, 2, 24-26.
 23. Ο W.C. INGE στο *The Philosophy of Plotinus*, τ. 1, New York, 1966, 1η έκδ., σ.239 παρατηρεί «διάνοια is in fact never separated from νόησις... Plotinus intentionally makes νοῦς and διάνοια overlap». Οι θέσεις αυτές του Πλωτίνου αναφορικά με τη διάνοια θα μπορούσαν εν μέρει να παραλληλισθούν με τις αντίστοιχες του Μιχαήλ Ψελλού και του νεοέλληνα στοχαστή Π. Βράϊλα-Αρμένη. Ενώ δηλαδή στον Ψελλό η διάνοια λαμβάνεται ως μέσον ερμηνείας των φαινομένων, στο βραϊλιανό στοχασμό η διάνοια θεωρείται ως κατάσταση της απολύτου ελευθερίας του όντος. Βλ. Β. ΤΑΤΑΚΗ, *Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1977, σ. 172 και Πέτρου Βράϊλα-Αρμένη, *Φιλοσοφικά έργα*, τ. 2, *Corpus Graecorum Philosophorum Recentiorum*, εκδ. από Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟ και ΑΙΚ. ΔΩΔΟΥ, Θεσσαλονίκη, 1971, σ. 289.
 24. *Εννεάδες*, ΩΙ, 8, 6, 32-41. Βλ. και ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Μετά τα Φυσικά*, Ε1, 1024β 25 «... πᾶσα διάνοια ἢ πρακτικὴ ἢ ποιητικὴ ἢ θεωρητικὴ...» και 1025 β 22-24 «... τῶν μὲν γὰρ ποιητῶν ἐν τῷ ποιῶντι ἡ ἀρχή, ἢ

- νοῦς ἢ τέχνη ἢ δύναμις τις, τῶν δέ πρακτῶν ἐν τῷ πράττοντι, ἢ προαίρεσις». Ο Κ. WARE, στή μελέτη του "Nous and Noesis in Plato, Aristotle and Evagrius of Pontus", *Διοτίμα*, 13, Αθήνα, 1985, σ. 160 αναφέρει τα εξής σχετικά με το δίπτυχο νόηση-λογισμός. "There is a parallel contrast in Plotinus between λογισμός and νόησης. Logismos is marked by plurality, whereas noesis implies an intergrated, unified apprehension; logismos means the kind of discursive reasoning that employs composition and distinction, but on the level of noesis there is unity between subject and object. The same type of differentiation is made in medieval Scholasticism between ratio and intellectus".
25. H. WIJSENBEEK, Man as a double being. Some remarks on Plotinus, *Διοτίμα*, 13, Αθήνα, 1985, σ. 178. Στην ίδια του μελέτη ο Wijsenbeek συμπληρώνει συγκρίνοντας τον Πλωτίνο με τον Ιερό Αυγουστίνο "... from Augustine the freedom of philosophy is a self-conscious freedom, and that it is this conscious freedom of the will, which is lacking even in the Neo-Platonic turning back of the soul to itself, which is the link between Augustinus and Descartes". *Αυτόθι*, σ. 186.
26. *Εννεάδες*, IV, 4, 40, 23-25.
27. Παραθέτουμε το κείμενο του P. V. Pistorius, από την εργασία του Plotinus and Neoplatonism, *An Introductory Study*, Cambridge, Boulds, 1952, σ. 95, όπως ακριβώς εκτίθεται από τον Ε. Μουτσόπουλο στη μελέτη του Μία Δυναμική Δομοκρατία. Η περί Φανταστικού θεωρία του Πλωτίνου, *Φιλοσοφικοί Προβληματισμοί*, *ένθ. αν.*, σ. 173 "The essential function of the soul when it is freed from the body is intellection or contemplation. Such intellection is timeless, because there is no past or future in the ideal world, there is no room for memory... it is not as if death simply terminated any memory of human life and a new memory era was born. Any memory is annulled and because there is no time in the ideal world and everything in an eternal moment, there is no possibility of recalling things that happened there". Οι πλωτινικές επιδράσεις στον Ιερό Αυγουστίνο περί αναμνήσεως, παρατηρούνται στις *Εξομολογήσεις* του τελευταίου, όταν αυτός αναφέρεται στο χρόνο. Βλ. *Εξομολογήσεις*, μετάφραση Α. Δαλεζίου, Αθήναι, 1947, τ. 2, σ. 97 «'Εάν δέ τις ἐλαφρός τόν νοῦν, πλανώμενος εἰς τὰς εἰκόνας τῶν χρόνων ἐκείνων τῶν διαρρευσάντων ἀπό τῆς γενέσεως, ἐκπλαγῆ ἐπὶ τῷ ὅτι Σὺ Θεός παντοδύναμος... ἀπέσχες, ἐπὶ ἀναριθμήτους αἰῶνας ἔργον τοσοῦτον μεγαλειώδους, ἄς ἀφυσπισθῆ... Διότι πῶς θά ἡδύνατο νά παρέλθωσιν ἄπειροι αἰῶνες, τοὺς ὁποίους δέν θά εἶχες δημιουργήσει Σὺ; Ἄφοῦ λοιπόν Σὺ εἶσαι ὁ δημιουργός πάντων τῶν αἰώνων καί ἂν ὑπῆρξε χρόνος πρὶν ἢ δημιουργήσεις τόν οὐρανόν καί τήν γῆν, διατί λέγουν ὅτι εὕρισκεσο ἐν διανοίᾳ; Ἐποίησες αὐτόν τοῦτον τόν χρόνον... Ἄλλ' ἐάν οὐδεὶς χρόνος ὑπῆρχε, πρὶν ἢ Σὺ πλάσης τόν οὐρανόν καί τήν γῆν, διατί ἐρωτοῦν τί ἔπραττες τότε; Διότι χρόνον μὴ ὑπάρχοντος, δέν ὑπῆρχε τό «τότε». Βλ. καί *Εννεάδες*, IV, 4, 15, 8-18, όπου γίνεται λόγος περί του χρόνου και της ψυχής.
28. *Εννεάδες*, IV, 8, 8, 11-13. «Πᾶσα γάρ ψυχή ἔχει τι καί τοῦ κάτω πρὸς σῶμα καί τοῦ ἄνω πρὸς νοῦν». Πβ. και Ε.ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ἠθική*, Αθήνα, 1970, σσ. 197-198, σημ. 3 όπου «Από την αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία (τόν Πλάτωνα στον Τίμαιο κι' έπειτα τον Αριστοτέλη) η ύλη θεωρείται κάτι οντολογικά και αξιολογικά δευτερώτερο και κατώτερο από το «είδη», τη μορφή. Η ύλη είναι κάτι ακαθόριστο, σκοτεινό, παθητικό, ενώ η μορφή είναι μία καθορίζουσα, διαφορίζουσα, δημιουργική αρχή που μαζί της φέρνει τα πράγματα, το μέτρο, την ομορφιά, τη ζωή και κάθε αξία. Ο Αριστοτέλης εταύτιζε τη μορφή με το «τέλος», το σκοπό, και ο Πλωτίνος υπέρτατο είδος θεωρούσε την πλατωνική ιδέα του αγαθού. Η ηχώ αυτών των ιδεών φτάνει (μέσ' από τον Descartes και τον Leibniz) έως τον Kant».
29. *Εννεάδες*, VI, 8, 20, 17-19. «'Ενέργεια δὴ οὐ, δουλεύσασα οὐσία καθαρῶς ἐστὶν ἐλευθέρα καί οὕτως αὐτὴ παρ' αὐτοῦ αὐτή». Η αναγωγή του νου και της ψυχής στο πλωτινικό ένα, μας φέρνουν στο προσκήνιο του στοχασμού και ανάλογες αντιλήψεις εκφραζόμενες από τον W. James στο έργο του *The Will to Believe*, New York, 1897, σσ. 56-57 όπου χαρακτηριστικά λέει "The bare assurance that this natural order is not ultimate but a mere sign or vision, the external staging of a many-storied universe in which spiritual forces have the lost word and are eternal in enough to make life seem worthliving in spite of every contrary presumption suggested by its circumstances on the natural plane".
30. *Εννεάδες*, V, 8, 1, 32-40. Ἴσως στην επίκρισή του αυτή ο Πλωτίνος, είχε επηρεαστεί από τον Αριστοτέλη ο οποίος παραλλήλιζε την τέχνη με την επιστήμη, θεωρώντας την αντανάκλαση του πνεύματος και καθολική γνώση. Βλ. *Μετά τα Φυσ.* Α1, 981 α16. Αρκετά εύστοχη είναι η παρατήρηση σύγχρονου στοχαστή όσον αφορά την τέχνη και το ρόλο του καλλιτέχνη στον Πλωτίνο. "... the role of the artist is similar to that of the

hierophant who unveils the beauty of the eternal idea within the temporal and limited frames of the artistic creation. Seen as a specific creation, art inspires eros in the soul of the beholder who proceeds to a reconnaissance of the intellectual content (*Enn.*, V. 8.4.25-26) through the material condition of the work of art, just as the mythical Lygeus (*Enn.*, VI.3.16. 18-19) could see clear through the opaque body of the earth. According to Plotinus, the symbolic character of art is to be found in this Intensive relation between the perceptible depiction and the intellectual content" D.N. Koutras, *The essence of the work of art according to Plotinus*, *Διοτίμα*, 14, Αθήνα, 1986, σ. 152.

31. Τις καταβολές της νεοπλατωνικής και πλωτινικής ειδικότερα ενότητας στη διαμόρφωση των χριστιανικών δογμάτων στη γένεσή τους ακόμα, περιγράφει ο R. Witt γράφοντας ότι "The Neoplatonist might have attacked the Judeo-Christian belief in an anthropomorphic God implacably opposed to polytheism. Yet the opening utterance of the church's creed, with its insistence on monotheism, which could of course be related to Ephes. Ch. 4. 5/6: Εἷς Κύριος, μία πίστις, ἓν Βάπτισμα· εἷς Θεός καὶ πατήρ πάντων, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων ἐν πάσιν ὑμῶν, showed him Christianity's recognition of the principle of unity as the cause of creation, the principle which lies at the heart of all the speculation both of Plotinus and of those who succeed him as leaders of his School" R. Witt. *Platonism after Plotinus*, *Διοτίμα*, 4, Αθήνα, 1976, σσ. 91-92. Η ιδέα φυσικά της ενότητας με την έννοια της τάξεως βρίσκει την καταγωγή της πολύ παλιά, από την εποχή της μυθικής διανοήσεως. Βλ. «... η ηθική εισάγει κατώτερς ροπές από τη μυθολογία, εφόσον εισάγεται η ιδέα μιας ιεραρχίας, μιας τάξεως, μιας αξίας...». J. PUCCELE, *Οι μύθοι ως φορείς αξίας*, *Φιλοσοφικοί Δρόμοι*, τ.2, Αθήνα, 1978, σ. 47.

ΔΡ ΠΕΤΡΟΣ Ι. ΦΑΡΑΝΤΑΚΗΣ

ΑΘΗΝΑ